

Қ. Күдеринава *

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
*e-mail: kuderinova_70@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖАЗУШЫЛАР ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ СӨЙЛЕУ ТІЛІ

Аннотация. Мақала қазіргі қазақ жастарының шаршысөз тілін дамытуға, жетілдіруге қажетті амал-тәсілдерді іздестіру мақсатында жазылған. Қазіргі қазақ жастарының ауызша сөйлеу тілі, ресми шаршысөз тілі төмендеп бара жатқаны баршаға аян. Жастар тілінде варваризмдер мен қарабайыр сөйлеу тілі элементтері араласқаны өз алдына, түсініксіз сөйлеу, көп сөйлеу, бос сөйлеу көбейіп отыр. Осыған орай мақалада жастардың шаршысөз тілін дамыту үшін алдымен қазақ жазушыларының дәстүрлі сөйлеу тілімен жазылған шығармаларын оқытып, талдату, машықтандыру қажеттігі көтеріледі. Мақалада көркем туындылар арқылы ұлттық әдеби тілдің нормаларын қалыптандыру 20 ғасыр басындағы қазақ классик жазушыларының туындыларынан басталғандықтан, мақаланың негізгі мақсаты – қазақ жазушылар тілі мен стиліндегі ұлттық ерекшеліктерді, дәстүрлі сөзсаптау элементтерін бүгінгі қазақ тілімізге, әсіресе жастардың ауызша сөздеріне үлгі етіп алу. Бейімбет Майлин, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мұхтар Әуезов, Бердібек Соқпақбаевтың әңгімелеріндегі сөйлем түрлерін талдай отырып, үлгі болатын жазу, сөйлеу стильдері көрсетіледі. Соңында қазақ тілінің өзіне тән сөз саптау ерекшеліктері беріледі.

Тірек сөздер: шаршысөз, жастар тілі, көркем шығарма тілі, дәстүрлі сөйлеу тілі, ауызша сөз, Б.Майлин, Ж.Аймауытұлы, М.Әуезов, Б.Соқпақбаев.

К.Күдеринава *

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан
*e-mail: kuderinova_70@mail.ru

ТРАДИЦИОННАЯ РАЗГОВОРНАЯ РЕЧЬ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КАЗАХСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

Аннотация. Статья написана с целью поиска необходимых подходов к развитию, совершенствованию речи современной казахской молодежи. Всем известно, что качества и уровень устной, публичной речи современной казахской молодежи день ото дня падает. Современная молодежная речь состоит в основном из варваризмов и из элементов примитивной разговорной речи, речь казахской молодежи становится все более непонятной, многословной, пустословной. В связи с этим в статье подчеркивается необходимость изучения, анализа, практики произведений казахских писателей, написанных на традиционном языке. Поскольку формирование норм национального литературного языка через произведения искусства началось с произведений казахских писателей-классиков начала 20 века, основная цель статьи – привести в качестве примера национальные особенности языка и стиля казахских писателей, элементы традиционной обработки текста в современный казахский язык, особенно в устную речь молодежи. Анализируя типы предложений в рассказах Беимбета Майлина, Жусупбека Аймауытовича, Мухтара Ауэзова, Бердибека Соқпақбаева, демонстрируются стили письма, речи, которые являются образцами публичной речи. В конце даны характерные особенности национальной речи казахского языка.

Ключевые слова: публичная речь, язык молодежи, язык художественного произведения, традиционный разговорный язык, устная речь, Б. Майлин, Ж. Аймауытулы, М. Ауэзов, Б. Сокпакбаев.

К. Kuderinova*

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: kuderinova_70@mail.ru

TRADITIONAL ORAL LANGUAGE IN THE STORIES OF KAZAKH WRITERS

Abstract. The article is written in order to find the necessary approaches to the development and improvement of the speech of modern Kazakh youth. Everyone knows that the quality and level of oral, public speech of modern Kazakh youth is falling day by day. Modern youth speech consists mainly of barbarisms and elements of primitive colloquial speech, the speech of Kazakh youth is becoming increasingly incomprehensible, verbose, empty-mouthed. In this regard, the article emphasizes the need to study, analyze, and practice the works of Kazakh writers written in the traditional language. Since the normalization of the norms of the national literary language through works of art began with the works of Kazakh classical writers of the early 20th century, the main purpose of the article is to take as an example the National features of the language and style of Kazakh writers, elements of traditional word processing for today's Kazakh language, especially youth oral speech. Analyzing the types of sentences in the stories of Beimbet Mailin, Zhusupbek Aimauytov, Mukhtar Auevov, Berdibek Sokpabayev, the styles of writing and speech are demonstrated, which are examples of ruble speech. At the end, the characteristic features of the national speech of the Kazakh language are given.

Keywords: public speech, the language of youth, the language of a work of art, traditional spoken language, oral speech, B. Mailin, J. Aimauly, M. Auevov, B. Sokpabayev.

Кіріспе

Қазіргі қазақ әдеби тілі – нормалары тұрақтанған, грамматикалық құрылысы айқын, лексика-фразеологиялық бірліктерінің семантикалық, контекстік, мәдени-тарихи, этнонимдік, әлеуметтік және терминдік мағыналары сараланған тіл. Қазақ тілінің 100 мыңнан асатын лексикалық қорын бәріміз бірдей танып, түсініп, қолданып жатпасақ та, ол сөз танитын қаламгерлер мен тілдік тұлғалардың туындылары мен сөздерінде және ресми, ғылыми, публицистикалық мәтіндердегі қолданысы арқылы айқындалады.

Кез келген тілдің нормалануы мен тұрақтануына көркем әдебиет (көркемсөз стилі) пен баспасөз тілі (шаршысөз стилі) негіз болатыны белгілі. Ал қазақ әдеби тілінің де дамуы мен жетілуіне ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы жасаған «мәдениет төңкерісі», ұлттық-ағартушылық идеяны іске асырушы құралдар – ұлттық әліпби, ұлттық жазу, ұлттық баспасөз, ұлттық кадр, ұлттық мектеп, ұлттық оқулық, ұлттық әдебиет алып келген *ұлттық әдеби тіл* негіз болды.

Көркем әдебиет пен баспасөз тілінің жетілген ұлттық тіл жасауға қаншалықты қауқары жете алатынын ана тіліміздің бүгінгі жазба түрінің деңгейі арқылы жауап беруге болады. Ал көркем туындылар арқылы ұлттық әдеби тілдің нормаларын қалыптандыру 20 ғасыр басындағы қазақ классик жазушыларының туындыларынан басталады. Сондықтан мақаланың негізгі мақсаты – қазақ жазушылар тілі мен стиліндегі қандай ұлттық ерекшеліктерді, қандай дәстүрлі сөзсптау элементтерін бүгінгі қазақ тілімізге, әсіресе жастардың ауызша сөздеріне үлгі етіп ала аламыз дегенге жауап іздеу болды.

Материал және әдістер

Еліміздің маңдайалды жоғары оқу орындарының бірі – Назарбаев университеті қазақ ғылымы мен технологиялық жаңартпаларға (innovation) алдымен құлақ түріп, жол бастап

отыратын мекеме ретінде 2021 жылдан бастап «Қазақ шаршысөз тілі және жастардың шаршысөз тілі мәдениетін көтерудің тиімді жолдары» атты білім алушыларға көмек болатын гранттық зерттеу тақырыбын қолға алды. Жобаның мақсаты жастардың қазақ шаршысөзіне деген сүйіспеншілігін ояту, кәсіби қазақ тілін жетілдіру жолдарын ұсыну болған. Қазіргі ауызша тіл мен ауызекі сөйлеу тілі алдыңғы орынға шығып келе жатқан заманда қазақ тілінің беделі мен мәртебесін шаршысөз сапасын көтеру арқылы қайтарып алу мақсаты бұл жобаның маңызын танытты.

Дәл сол сияқты Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Тіл мәдениеті бөлімі де 2020-2022 жылдар арасында «Қазақ тілі дәстүрлі сөзсаптам үлгілерінің прагматикасы» атты гранттық зерттеу жобасымен айналысты. Бұл екі жобаның да орындаушысы ретінде біз тақырыптың бір бірімен жалғасатынын, біріндегі теориялық зерттеудің екіншісінде қолданыс табатынын көріп қуанамыз. Сондықтан бұл зерттеудегі әдіс «Қазақ тілі дәстүрлі сөзсаптам үлгілерінің прагматикасы» атты Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының зерттеуі аясында шығарылған «Мәтіндер жинағындағы» (дәстүрлі сөзсаптам үлгілері) (Мәтіндер жинағы, 2022) әңгіме үзінділерін оқып, ондағы қазақы сөз стилін талдаудан тұрады. Ол үшін дәстүрлі әңгімедегі сөйлем құрылысы, тіл мәдениеті Бейімбет Майлин, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мұхтар Әуезов, Бердібек Соқпақбаев шығармаларындағы сөйлеу тіліне құрылған үлгілер арқылы көрсетіледі. Осы талдаулардың нәтижесінен қазіргі қазақ шаршысөзіне қажетті сапалар алынады. Объективті нәтижеге жету үшін бұл әдістің таңдалып отырғандығы – бүгінде ұмыт болып бара жатқан қазақтың ұлттық сөз мәдениеті мен ерекшелігіне, шаршысөздердің құрылымы мен стиліне жазба мәтіндер арқылы көз жеткізу, таныту болып отыр. Өйткені өткен ғасырдағы қазақ шаршысөзінің дыбысжазбалары болмағандықтан, ол туралы нақты деректерді 20 ғасыр басында және ауызша тіл негізінде жазылған шығармалардың тілі арқылы аламыз.

Әдебиетке шолу

Тақырыпқа тікелей қатысты А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» (Байтұрсынұлы, 1926), Е.Омарұлының «Синтаксистік жаттықтырғышы» (Омарұлы, 2018), Н.Сауранбаевтың «Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдердің жүйесі» (Сауранбаев, 2000), Ж.Жақыповтың «Контекстуалдық синтасис» (Жақыпов, 2021), Р.Сыздықтың «Ауызша дамыған әдеби тіл» (Сыздық, 2014), Нұргелді Уәлидің «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» (Уәли, 2007), Құралай Күдеринованың «Қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптам» (Күдеринова, 2022а), «Ахмет Байтұрсынұлының сөзсаптам» (Күдеринова, 2022б), «Әлихан Бөкейханның сөзсаптам» (Күдеринова, 2022в), «Бейімбет Майлин әңгімелеріндегі қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптам» (Күдеринова, 2022г), А.Фазылжанмен бірге жазған «Қазақ тілінің ұлттық және қазіргі орфоэпиялық нормасы» (Күдеринова, Фазылжанова, 2022) жарияланымдары және Н.Әміржанова (Әміржанова, 2021) мен М.Садықованың (Садықова, 2022) зерттеулері бар. Мақалада «Қазақ тілі дәстүрлі сөзсаптам үлгілерінің прагматикасы» атты зерттеу аясында шығарылған «Мәтіндер жинағындағы» (дәстүрлі сөзсаптам үлгілері) әңгіме үзінділері талдауға алынды.

Нәтижелер және талқылау

Біз қазақы ұғымға құрылған, қазақтың ұлттық-әлеуметтік санасы, экономикалық, мәдени, тарихи санасы көпшілікте жаппай бір деңгейде болған ХХ ғасырдың 20-30 жылдарында жазылған әңгімелерді және қазіргі көп оқылатын шығармалар мен әңгімесін іздейтін авторлардың туындыларына назар аударуға тырыстық. Оның себебі алдыңғы топта ауызекі сөйлеу стилінің мақамы басым болса, екінші топта алдыңғы толқын авторлардың еңбегіне еліктеп жазылған немесе сол машық сақталатын жазу стилі болады. Мысалы, Б.Майлиннің әңгімелерінде бір азатжол (абзац) немесе күрделі фразалық тұтасым (КФТ) бір ғана қысқа сөйлемнен басталатын және ол қайталанатын стильдік амал бар. «Айымкүл» әңгімесі:

«Оған көп жыл болды.

Ыбырай қызын ұзатайын деп жатыр деген соң тойына бардық. Айымкүл өзі теңдес қыздардың ішіндегі көрікті, ақылды, салмақтысы еді. Елдегі боз балалардың ішінде Айымкүлге көңілі кеткендер көп болған. Бірақ Ыбырай бір ұрт кісі: "Қызымды орынды жерге беремін" деп талайдың атының басын қайырып, ақырында Бурабай деген байдың қатыны өлген баласына берген» деп, құрамалас сөйлеммен бір тоқтайды. «Көшпелі махаббат» әңгімесі де:

«Оразаның іші еді.

Менің қонып отырғаным Қалабайдікі. Бүкіл ауыл - жеті-сегіз үй. Екі қатар қонған. Алдыңғы қатар - Қалабай тобы, бес үй. Артқы қатарда Секембайлар. Үш үйдің оңтүстік жақ шеткісі - Ыбрайдікі, алты қанат қоңыр төбел үй, алдыңғы үзігінің жартысы қара күңгірт, жартысы бозғылдау» деп, бірінші КФТ 1 жай сөйлемнен тұрады да, келесі азатжол бірнеше атаулы сөйлемдерден кейін ғана 1 құрамалас сөйлеммен аяқталады. Одан кейінгі КФТ да да осы ырғақ қайталанады:

«Кешке жақын қонақтың далада отыратын әдеті.

Арбаның түбінде отырып бой жаздық. Менің екі көзім Ыбрайдің үйінде болды. Кәрі кемпір шешесі үйдің сол жақ қабырғалығында бірдеме істеп отыр. Қызыл пүліш қамзолы бар. Шашақты жаулық кестелеп салынған бір келіншек үй менен жер ошақтың арасында ерсілі-қарсылы жүгіріп жүр. Сыртқы пішіні, жүріс-тұрысы бір түрлі таныс секілді».

«Мен қысты күні де келгем. Ыбрай онда әл үстінде науқас еді. Кәрі шешесі, былтыр алған жамағаты Зейнеп екеуі де бірдей мойындарына бұршақ салып, Ыбрайдің тірлігін құдайдан зар жылап сұрап отыр еді. Ыбрай өлсе жасы жеткен кемпір де, жас балдырған Зейнеп те дүниеге қош айтысатын түрлері бар еді» деп барып

«Мен солай деп ойлаушы едім.

Ыбрайдің сауында да көргем. Зейнеппен екеуінің арасындағы сүйіспенділік адам баласында болмаған дерлік еді. «Қарақтарымның қызығын көрдім, осылардың алдында өлсем, дүниеде арманым жоқ!» деп кемпір де құдайына мың-мың шүкір ететін секілді еді».

«Ыбрай өлген соң да көргем» деп жалаң сөйлемдермен бастаудың ырғағын жасайды. Қазақ тілінің дәстүрлі сөйлеу нормасына тән бұл амал әңгімені ары қарай оқып кетуге шақырады, әңгімеге тартады. Жеңілден күрделіге, қарапайымнан –қиынға қарай сөз сабақтау қазақ тілінің дәстүрлі сөйлеу мақамы. Бұндай әдіс – әңгімені 1-жақтан баяндау кезінде жиі қолданылады.

Жазушы осы сияқты қазақ тілінің дәстүрлі әңгіме айту машығын көркемдік тәсіл ретінде жиі пайдаланады. Қазақ жастарының шаршытоп алдында сөйлеген сөздерінде осы әдісті қолдану, алдымен сөз тыңдауға шақыратын осындай қарапайым амалдарды пайдалану едәуір жақсы нәтижеге жеткізер еді.

Екінші, егер әңгіме 1-жақ емес, 3-жақтан баяндалса, нақ осы шақта болып жатқан оқиғаны сыртынан бақылап отырғандай, кейіпкерге «еріп жүргендей» болды. Бұл киноға жазылған сценарий, фильм тәрізді. Мысалы, «Мөңкебайдың өлімі» деген әңгімесі:

«Аласалау Земенкенің үлкен жақ бөлмесінде, қара күңгірт бұрышында еңгезердей болып біреу жатыр. Үстінде айқара жамылған күпі, ыңкылдайды, күңіренеді...

Бұл Мөңкебай еді. Ауру еді. Төсек тартып жатқанына айдан асып барады, ешкім қасына келген жоқ, "жайың қалай?" деп көңілін сұраған жоқ.

Ең арғысы, құдайдан сұрап алған жалғыз баласы жанында бірер сағат отырып, тәрбиелеп баққан емес. Шөлдеп, таңдайы кепкенде суды алып ішейін десе, сірескен шаншу иліктірмейді, алып беретін тағы пенде жоқ» деп, сипаттау, таныстыру тұрғысында жазылады. Бұл қазақтың ауыз әдебиетіндегі батырлар жыры мен ертегілер баянындағы машық болатын.

Дәстүрлі сөйлеу стилінің көркем мәтіндерде қандай эстетикалық қызмет атқаратынын тағы да Б.Майлиннің «Арыстанбайдың Мұқышы» әңгімесі арқылы көрсетейік. Ол үшін біз мәтінді тануда әртүрлі түсті маркер етіп алдық. Мәтіндегі **қызыл түс** – таныс, үйреншікті бейнелі сөздер, бұл оқырманға сенімділік ұялату үшін, тең орта қалыптастыру қажет болды;

көгілдір түс – мәтінге жинақылық, аз сөзге көп ақпарат сидыратын синекдохалар;

күлгін түс - негізгі мазмұнды бірінші айтып, содан кейін түсіндіретін ауызекі сөйлеу нормасы;

көк түс – астарлы ой, сарказм, юмор, күлкі шақыру үшін қолданылған;

қоңыр түс – оқырман тез қабылдау үшін сөйлеу тіліндегі аналитизмді қолдану;

жасыл түс – денотаттар мен субъектілердің сөйлеу тіліне тән редукциялануы.

Арыстанбайдың Мұқышы.

Төртбақ, теке көз, шалбар бет қараны көрсен, бұл Арыстанбайдың Мұқышы екен де қой. Мұқыш екенін сездіруге өзі де құмар. Қызмет басындағы адамды көрсе, шырғалап соның маңынан шықпайды.

Күнделікті тұрмыстағы **теке көз** қарасынан ағы басым, бақылдаған бақырауық бақаның көзі.

– Жақсы келдің, шырағым, сені көруге құмар болып отыр едік, – деп өзіне жастық қоя сені мақтай сөйлейтіні де бар.

– Кеңес өкіметінің жұмысына қасық қаным қалғанша дайынмын! – деп белсенділік көрсететіні де бар.

Онда да **түсіне алмай томырықтық** істесең:

Арыстанбайдың Мұқышы дейтін белсенді кедейің мен боламын! – деп төсін қағып қоюдан да тайынбайды.

Осының бәрін **жаудырса**, «Мұқыш осы екен ғой» – деп өзің де **қол қоясын**.

Мен Мұқышты бірінші рет ауылдық кеңесте кездестірдім. Ауылдың белсенділерін, комсомолдарын жинап алып колхоздың өндіріс жоспарын істеп жатқанбыз. **Екпінімен сен бұзғандай** болып біреу кіріп келді.

– Өлгі өкіл қайда? Сіз боласыз ба? – деп маған **төне түсті**. Ал жұмысыңыз...

– Жұмысым: белсенді кедей едім. Осы елдегі «Арыстанбайдың Мұқышы» дейтін мен боламын.

Батырақтар көрісінен колхозымызға орын келген екен, соған мені жібер десем, бастығымыз жібермейді. Бастығымыз оңбаған неме: Әкесінің әкесі Бәдел қажыға барған кісі. Өзін түсіртіп тастамасам болмас...

Түсіне алмай қайта сұрап едім. Мұқыш **шатаққа салды**.

– Сіздің мұныңыз «төрешілдік», мұныңыз «оңшыл мен солшылдық»! Мен ізденетін жерді білем, сіздің үстіңізден де іздене аламын, – дейді Мұқыш.

Колхоз өз жұмысына өзі ие, шеттен келген өкіл билеп-төстей берсе, колхоз жұмыс істей ала ма.

Мен осы жағдайды айтайын десем, **Мұқышым:**

Мұныңыз асыра сілтеу! – деп **шалқаяқтайды**. Біреу қисынсыз жала жапса, ісің ақ болса да бетің бір күрең тартпақшы ғой.

Мақаланың көлемі көтермейтіндіктен үзінді ғана алып отырғанымыз белгілі. Және мұндағы түстер арқылы жоғарыдағы мағынаны тануға болады. Сондай-ақ қазақ тілінің дәстүрлі сөйлеуінде 2-жақпен сөйлеу тән, бұл әдіс сөзге меншіктік мағына береді, сонда қимыл-әрекет сөйлеушіден алыстап, өзге біреудікі болады. Бұл мәтінге сарказмдық сипат үстейді.

Қазақтың дәстүрлі сөйлеу машығын қағаз бетіне түсірген, жазба әдебиеттің стилін ұлттық сөз негізінде қалыптастырған жазушылардың басында Жүсіпбек Аймауытұлы тұрады.

Жүсіпбек Аймауытұлы 1918 жылдары Семейде М. Әуезовпен бірігіп, «Абай» журналын шығарып, шығармашылықтарын бірге бастайды. Екі жазушының да Бейімбеттей қазақтың әлеуметтік-ұлттық санасындағы фреймдер мен коннотация, фабулалар арқылы жазба әдебиеттің көркемдігін тапқанын көреміз. Мысалы, Жүсіпбектің «Қартқожа» романындағы «Мен қалай үйлендім?» деген үзіндіде кісі портретін беруде қазақ сөзінің дәстүрлі үлгісі көрінеді, және бұл жазу стилі мәтінге ақ өлең ырғағын береді: «Мінгенім – қаз мойын құла торы, аяндағанда, тізгінді іркіп тастап отырады. Кигенім – бұйра жағалы қара пәлте, пайымен тыстаған қара елтірі тымақ, күрең барқытпен көмкерген, сұлу қима тақа, ішкі киімім – көк сұр тройка. Мұрынымның құлай берісіне таяу болар-болмас көз еті бар. Бар қауімім сол. Одан өзге жерімнен, құдай біледі-ау, тинамдай мін таба алмайды. Ағаң әлі сондай жігіт!

Өнтек тісім қопалдау. Әйтпесе ана... ».

Болмаса мына үзіндісін алайық: «Жұман – аз, нашар атаның тұқымы. Жұман дегенім: әлгі Қартқожаның әкесі. Жұман момын адам: кісіден тіленбейді, кісіге жағынбайды, бес уақыт намазын оқып: «А құдай, бергеніңе шүкір» деп, барға қанағат, жоққа сабыр ететін бір бейуаз. Жазы-қысы төртті-бесті қарасын өзі айналдырып, қаласына да өзі шығады, қорасының жыртық-тесігін өзі бүтіндейді. Ол сұғанақтық етіп, біреудің дүниесін пайда қылған жан емес, ел екі ұдай партия болғанда да байлардан ат мініп, ақша алған жан емес. Ауыл-аймағы қай жаққа кетсе, Жұман да солармен бірге. Үзіп-жұлып шығатын артық білімі де жоқ, әйткенмен бір қазақтан ақылсыз да емес, желікпен, бұзықтықпен ісі жоқ. Ол бұзылған адамдарға сенеді, жабықса, тарықса, «құдай жеткізер» деп, жұбаныш қылады. Қысқасы, ол тірі пендеге зәбірі жоқ, «құдай» деген қоңыр адам. Оның алданышы, азбыншы – ораза ашары; оның қуаты, қуанышы – үш-төрт қарғасы: үшеуі – еркек, бірі – әйел бала. Жасынан қалың беріп, жыл сайын аз-аздан малынан құтылып, тұңғышының аяғын шырмады. Қызын «аман-есенінде» құтты жеріне қондырды. Қартқожа болса, сабақ оқып жүр. Кенжеқара әлі бесікте». Бір КФТ ішінде қаншама ақпарат береді, негізгі кейіпкердің бүгінін де, өткенін де, айналасын да, бір сыдырғы баяндайды, бірақ бір жалықтырмайды. Сөйлемде бір сөз артық тұрған жоқ немесе бір ақпарат жетпей тұрған жоқ. Бір сөйлем бір сөйлемге

көлеңке түсірмейді. Бір сөйлем екінші сөйлемнің басы болғанмен, екінші сөйлемге тең қатынаста. Фразалық тұтасымның соңына шыққанда «картинаның» соңғы штрихтары, бояулары салынып жатқандай болады. Бұл жазба әдебиет стилі әлі қалыптаспаған, жазба әдебиеттің өзіне тән тілдік-стильдік ерекшеліктері енді көріне бастаған дәуірде жазылған туынды болғаннан кейін қазақтың ауызша дамыған әдеби тілінің (Р.Сыздық термині) өзі деп ойлаймыз. Сондықтан оқуға жеңіл, тыңдауға қызықты.

Сонда бірінші сөйлем екінші сөйлемнің басы болуы, кейінгі тұрған сөйлемдер алдыңғы сөйлемдерден ғана өрбіп отыру қажет екені – бүгінгі қазақ жастарының шаршысөзінде ескеретін белгілер.

Қазақ тілінің дәстүрлі сөйлеу тілі Мұхтар Әуезовтің алғашқы әңгімелерінде, «Абай жолы» эпопеясының 1-кітабында кездеседі. Әсіресе «Қыр әңгімелері» сериясында ауызша сөйлеу дағдысы шығарманың көркемдігін арттырған. Мысалы мына үзіндіні алайық: «Өздеріндей жас шағым еді, құлағы көрініп, аты естілген пәле болса, іздеп барып соқтығатұғын. Ол кезде «көп қолмен» көшкен елдей шұбатылып кім жүреді дейсің? Ұзақ жорық болса да, көбінше жалғыз-жалғыз аттанатұғынбыз. Аз жүрсек, ай жүреміз, апта жүреміз, кейде талай айға шейін жоғалып та кетуші едік. Жортуылға шыққанда көбінесе баратынымыз өр болатын. Тарбағатайдан асып барып, Қара Керейді, Семіз Найман – Мұрынды торимыз.

Бір жыл күздігүні сол жаққа қарай аттандым. Қарашаның кезі еді. Өрге қарай жүріп, Сыбанның ішіне жеткенімде сол елдің бір Төбет деген батыры есіме түсті. Менімен кездесуге ізденіп жүр дегенді алдында естігенмін».

Жазушының осы алғашқы туындылары кейінгі жазғандарынан баяндауы да, стилі де өзгеше. Мұнда ауызекі сөйлеу тілі ғана емес, ауызша көркем тіл де бар.

Бердібек Соқпақбаевтың «Балалық шаққа саяхат» повесі балаларға арналған шығарма болғанынан ғана емес, қарапайым баяндау стилімен, сөйлемдердің құрмаласпай, қысқа, дәл, шынайы берілуінің арқасында оқырманын «қармаққа түсіреді»: «Қыз кезінде шешем көрікті болыпты. Орта бойлы, қыр мұрын, қызыл шырайлының әдемісі болғанға ұқсайды. Ал мен ес білгелі ол науқасшан. Ауру мен жоқшылық қоса қабаттасып, құр сұлдері қалған. Отырса, тұрса, аузынан «ойбайы» түспейді. Соған қарамастан, күні кешке қыбыр-қыбыр қимылдаумен болады. Жоқты бар етіп, түгін түтетеді.

Біздің үйдегі адамдардың қай-қайсысы да шешемді сыйлайтын еді. Ол не айтса, сол болады».

Қазіргі жастардың шаршысөзі көбіне құрмалас сөйлемдерден тұрады. Құрмалас сөйлем болмаса да, арасына зорлықпен *яғни, сондықтан, сол себепті, олай болса, жаңағы* деген шылауларды қисынсыз қыстырып сөйлеу жаппай белең алып барады. Ондай сөйленістерде көбіне ой аяқталмай, ойдың ұшы жоғалып кетеді. Ой күнгірт, тіпті түсініксіз шығады. Басқаша түсінік алып кететін жайлар да аз емес. Сондықтан бүгінгі жастардың тіліне алдымен Бердібек Соқпақбаевтың жалаң сөйлемдермен ойды айқын беру тәсілін үйрету қажет.

Қорытынды

Сонымен, қорыта айтқанда, қазіргі қазақ жастарының шаршысөз тілін дамыту үшін алдымен қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптау үлгілерін таныту керек. Ол үшін дәстүрлі сөз машығымен жазатын қаламгерлердің туындыларын оқыту қажет. Олардың қатарында *Ж.Аймауытов, Б. Майлин, А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейхан, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, С. Торайғыров, Ә.Кекілбаев, О.Бөкей, М.Мағауин, Н.Оразалин, Ш.Мұртаза, Қ.Ысқақ, Т.Әбдік, Д.Исабеков, Б.Момышұлы, Т.Әсемқұлов, Р. Отарбаев, Е. Раушанов, З.Ахметова, М.Байғұт, Б.Омаров, С.Нұржанов, Ұ.Нұрғалымұлы* сынды жазушылар бар. Бұл қаламгерлердің әсіресе алғашқы туындыларына назар аударту маңызды. Оның себебі жазушылыққа, жазба, кітаби стильге әлі төселе қоймаған, балаң кезде жазған шығармалардың тілінде қазақтың ауызша әдеби тілінің, ұлттық сөзінің стилі болады.

Ұлттық сөзсаптамның үлгі алатын басты ерекшеліктері мыналар:

- сөздің негізінен жалаң не жайылма және атаулы сөйлемдерден құралуы;
- сөйлемдегі әр сөздің, не грамматикалық тұлғаның артығы болмауы және кемі де болмауы;

- бір КФТ-дағы сөйлемдердің және сөйлемді аяқтайтын баяндауыштың грамматикалық формалары өзара ырғақпен орналасуы;
  - жалаң сөйлемдердің бірыңғай қолданыла келіп, құрмалас сөйлеммен аяқталуы немесе керісінше болуы;
  - сөз басындағы етістіктің -атын, -етін (еді) дағдылы өткен шақ немесе -ыпты, іпті ежелгі өткен шақ формасымен басталуы;
  - сөйлемнің қазақ тілінің синтаксисіне сай дұрыс (түсінікті, айқын) құрылуы,
  - сөздегі артық сөйлем мүшелерінің түсірілуі,
  - ойдың тұтасымен вербалданбауы (көпсөзділікке ұрынбау) және т.б.
- Міне, осы ерекшеліктері бар сөз тыңдалады, түсінікті болады, тыңдаушысын шаршатпайды. Сондықтан қазіргі жастардың шаршысөз машығын дамыту үшін осы дағдылармен жұмыс жүргізу қажет.

Алғыс айту

Бұл зерттеуді жүргізуге мүмкіндік берген Назарбаев университетіне алғыс білдіреміз. *Жоба демеушісі (Funder Project Reference): 021220FD4351. Department of Kazakh Language and Turkic Studies, School of Sciences and Humanities, Nazarbayev University, Kabanbay Batyr Ave. 53, Nur-Sultan 010000 Kazakhstan*

Әдебиеттер

- Мәтіндер жинағы (дәстүрлі сөзсаптам үлгілері). (2022) Алматы: «Ел-шежіре», 2022. – 320 б.
- Байтұрсынұлы А. (1926) Әдебиет танытқыш. А. – Қызылорда: Қазмембас, 1926. – 282б.
- Омарұлы Е. (2018) Көптомдық шығармалар жинағы // құраст. Е.Маралбек. Алматы: «Лұғат», 2018. 1-т.
- Академик Нығмет Сауранбаевтың еңбектері. (2000) 3 томдық. Алматы: «Кенже-Пресс», 2000. 5-119 бб.
- Жақыпов Ж. (2021) Контекстуалдық синтаксис, Нұр-Сұлтан: ЕҰУ, 2021
- Сыздық Р. (2014) Ауызша дамыған әдеби тіл / Сыздық Р. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014. – 242б.
- Уәли Н. (2007) Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Докт.дисс. қолж. Алматы, 2007.
- Кудеринова К.Б. (2022) «Қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасы». Н. Гумилев хабаршысы.№1(138)/2022. 8-18 бб.
- Кудеринова Қ. (2022) Ахмет Байтұрсынұлының сөзсаптамасы // «Ахмет Байтұрсынұлы – ұлт ұстазы» Нұрсұлтан, 2022.
- Кудеринова Қ. (2022) Әлихан Бөкейханның сөзсаптамасы // Ахмет оқулары – 2022. Алматы, 2022.
- Кудеринова Қ. (2021) Бейімбет Майлин әңгімелеріндегі қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасы. «Ауызша және жазба коммуникациядағы дәстүр мен белсенді үдерістер» конференция жинағы. – Алматы, 2021. – 230-238 бб.
- Кудеринова Қ., Фазылжан А. (2022) Қазақ тілінің ұлттық және қазіргі орфоэпиялық нормасы. «Тілтаным», №3(87), 2022. – 44-52 бб.
- Әміржанова Н. (2021) Ғ.Мүсіреповтің әңгімелері: байласым мен тұтасым. «Ауызша және жазба коммуникациядағы дәстүр мен белсенді үдерістер» конференция жинағы. – Алматы, 2021. – 45-55 бб.
- Садықова М. (2022) Ертегілердегі қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптам үлгілері. «А.Байтұрсынұлы – ұлттың рухани көсемі» конференция материалдары Алматы, 2022 жылдың 14 сәуірі, - 369-373 бб.

References

- Matinder zhinagy (2022) (Dasturli sozsaptam ulgileri.) Almaty «El-shezhire»,2022. – 320b. [Collection of texts (traditional word order samples). Almaty: "El-shezhire", 2022. - 320p.] (in Kazakh)
- Baitursynuly A. (1926) Adebiet tanytqysh / Baitursynuly A.– Qyzylorda: Qazmembas, 1926. – 282b. [Baitursynuly A. Literary critic / Baitursynuly A.-Kyzylorda: Kazmembas, 1926. - 282p.] (in Kazakh)
- Omaruly E. (2018)Koptomdyq shygarmalar zhinagy // qurast. E.Maralbek. Almaty: «Lugat»,2018. 1-t. [Omaruly E. Collection of multi-volume works // compast. E. Maralbek. Almaty: "Lugat", t. 1, 2018] (in Kazakh)
- Akademik Nygmet Sauranbaevtyn enbekteri. (2000) 3 tomdyq. Almaty: : «Kenzhe-Press», 2000. 5-119 bb. [Works of Academician Nigmat Sauranbayev. 3 volumes. Almaty: "Kenzhe-Press", 2000. Pp. 5-119] (in Kazakh)
- Zhaqypov Zh. (2021) Kontekstualdyq sintaksis, Nur-Sultan: EEU, 2021 [Zhakupov Zh. contextual syntax, Nur-Sultan: ENU, 2021] (in Kazakh)
- Syzdyq R. (2014) Auyzsha damygan adebi til / Syzdyq R. – Almaty: Daik-Press,2014. – 242b. [Syzdyk R. oral developed literary language / Syzdyk R.-Almaty: Dyik – Press, 2014. - 242b.] (in Kazakh)
- Uali N. (2007) Qazaq soz madenietinin teorijalyq negizderi. Dokt.diss. qolzh. Almaty, 2007. [Uali N. Theoretical foundations of Kazakh speech culture. Doct.diss. access. Almaty, 2007.] (in Kazakh)
- Kuderinova K.B. (2022) «Qazaq tilinin dasturli sozsaptamy». N.Gumilev habarshysy.№1(138)/2022. 8-18 bb. [Kuderinova K.B. Traditional vocabulary of the Kazakh language // The Bulletin of N. Gumilyov.No. 1 (138)/2022. pp. 8-18.] (in Kazakh)
- Kuderinova Q. (2022) Ahmet Baitursynulynyn sozsaptamy // «Ahmet Baitursynuly – ult ustazy» Nursultan, 2022. Kuderinova Q. 2022 [Kuderinova K. Akhmet Baitursynov / / "Akhmet Baitursynov – teacher of the nation" Nursultan, 2022.] (in Kazakh)
- Kuderinova Q. (2022) Alihan Bokeihannyn sozsaptamy // Ahmet oqulary -2022. Almaty, 2022. [K. Kuderinova speech by Alikhan Bukeikhan / / Akhmet readings -2022. Almaty, 2022] (in Kazakh)
- Kuderinova Q. (2022) Beimbet Mailin angimelerindegi qazaq tilinin dasturli sozsaptamy. «Auyzsha jane zhazba kommunikacijadagy dastur men belsendi uderister» konferencija zhinagy. – Almaty, 2021. – 230-238 bb. [Kuderinova K. Beimbet Mailin in the stories of the traditional speech of the Kazakh language. Collection of the conference" traditions and active processes in oral and written communication". - Almaty, 2021. - pp. 230-238.] (in Kazakh)
- Kuderinova Q., Fazylzhan A. (2022) Qazaq tilinin ulttyq jane qazirgi orfojepijalyq normasy. «Tiltanym», №3(87), 2022. - 44-52 bb. [Kuderinova K., Fazylzhan A. national and modern orthoepic norms of the Kazakh language. "Tiltanym", №3(87), 2022. - 44-52 p.] (in Kazakh)
- Amirzhanova N. (2021) G.Musirepovtin angimeleri: bailasym men tutasym. «Auyzsha jane zhazba kommunikacijadagy dastur men belsendi uderister» konferencija zhinagy. – Almaty, 2021. – 45-55bb. [Amirzhanova N. G. Musrepov's stories: the bond and the whole. Collection of the conference" traditions and active processes in oral and written communication". - Almaty, 2021. - pp. 45-55] (in Kazakh)
- Sadyqova M. (2022) Ertedgilerdegi qazaq tilinin dasturli sozsaptam ulgileri. «A.Baitursynuly – ulttyn ruhani kosemi» konferencija materialdary Almaty, 2022 zhyldyn 14 sauri, - 369-373 bb. [Sadykova M. Examples of traditional word processing of the Kazakh language in fairy tales. Materials of the Conference "A. Baitursynuly – spiritual leader of the nation". Almaty, April 14, 2022, pp. 369-373] (in Kazakh)